

Дискусија

Батрић Јовановић

НЕКЕ ПРИМЈЕДБЕ НА ЧЛАНАК „ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК И ИТАЛИЈАНСКО-КВИСЛИНШКА ОФАНЗИВА НА ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ, БОКИ И САЦАКУ (13. ЈУЛ — 16. АВГУСТ 1941)“

У „Историјским записима“, бр. 2 за 1961, друг Љубо Анђелић је објавио чланак под горњим насловом.

Судећи по наслову и уводу, требало је очекивати да ће аутор обрадити читав ток тринаестојулског устанка, као и непријатељску офанзиву, исправљајући погрешке аутора који су прије њега објављивали тај период НОБ-а у Црној Гори. Али, Анђелић је устанак обрадио само дјелимично, док му је поента на непријатељској офанзиви, коју је подробно обрадио само на територији једног дијела Црне Горе.

Друг Анђелић критикује, на почетку свога чланка, оне ауторе који су под појмом устанак обрађивали читав ток тринаестојулског устанка, укључујући и период непријатељске офанзиве.

Познато је да је устанак у Црној Гори почео 13. јула, а непријатељска офанзива већ сјутрадан. Све до краја јула устаничка и непријатељска офанзива узајамно се преплићу. До средине августа непријатељ је повратио градове и посјео комуникације. Тиме је био окончан период НОБ-а у Црној Гори који може да иде под термин јулског устанка, а који по материји обухвата: припреме за устанак, почетак и распламсавање устанка, осеку општег устанка. Анђелић је направио свој чланак тако да се у ствари од непријатељске офанзиве не види тринаестојулски устанак. Адекватан наслов његова чланка био би: „Италијанске операције у Црној Гори јула и августа 1941“. Не изгледа, стога, нимало оправдана Анђелићева критика оних аутора који цио период од 13. јула до средине августа 1941. обрађују под појмом устанка.

Аутор подвргава критици ауторе који су догађаје у Црној Гори у другој половини августа 1941. године називали „осипањем устанка“, „распадањем фронта“, „пасивизирањем маса“, „осеком устанка“, „интервенцијом јачих непријатељских снага“, „гушењем устанка“ и „другом окупацијом Црне Горе“. Међутим, Љубо Анђелић је у својем чланку изнио такве податке из којих се мора закључити да се у Црној Гори, у августу 1941. године, одигравало у најмању руку оно што су рекли аутори које Анђелић критикује.

У чланку се, на примјер, износи да се из борбе на Вељем брду организовано повукло од око 2.000 устаника из среза даниловградског, колико их је било на положајима 21. јула ујутру, свега 500 или 25%. „Остале устаничке снаге“ — вели Анђелић — видјевши јачину италијанских дивизија и усљед активности пете колоне, „која је већ била почела да пружа отровне пипке и трује атмосферу, напуштале су у неред у положаје и наговаране од „спасилаца“ народа журиле кућама да на тај начин бар нешто спасу од уништења“. Он тврди да је од 31. јула 1941. године пета колона постала стварни господар андријевичког среза, и да су први дани августа поткопали морал устаничке војске у срезу беранском.

Мада су тврдње о утицају пете колоне на устанике у даниловградском, беранском и андријевичком срезу, управо у срезovima који су најмасовније учествовали у тринаестојулском устанку претјеране,¹ оне ипак говоре о осипању устанка. Уосталом, наша НОБ се није развијала само узлазном линијом. У тринаестојулском устанку, на примјер, узело је учешћа, по приближним процјенама, око 32.000 људи. У другој половини августа у герилским одредима у Црној Гори није било више од 5.000 људи. Зар то није осипање? Али, тих 5.000 везују за себе близу 70.000 италијанских војника. Тих 5.000 чине, ипак, добру трећину свих тадашњих партизана Југославије. Зар податак о Вељем брду не говори о распадању фронта? Зар податак о утицју пете колоне у андријевичком срезу не говори о пасивизирању маса? Зар није општепознато да су у другој половини августа у Црној Гори били спремни за борбу само комунисти? Није, наравно, нимало чудно што је тако било. Огромне непријатељске снаге биле су тада у Црној Гори, а Хитлер је незадрживо продирао у дубину СССР. Зар није осека устанка ако 31. јула 1941. године пета колона постаје господар ситуације у андријевичком срезу, како вели Анђелић (што баш није тачно), а двије недјеље прије тога готово сви одрасли Црногорци у срезу андријевичком били су под оружјем? Нема, мислим, никакве сумње да су тада у Црној Гори интервенисале не јаче већ огромне непријатељске снаге. Евидентно, је да је тада извршена друга окупација Црне Горе, неколико пута потпунија (мада ни овог пута не свеобухватна) него у априлу 1941. године. Италијанима је, несумњиво, пошло за руком да ригорозно смање број устаника у Црној Гори. Они су ишли на тотално гушење устанка. Ипак, дјелимично су успјели. То тврди и Љубо Анђелић. Није нико тврдио, колико је познато, да су Италијани угушили устанак.

Непријатељска офанзива је, свакако, заочила, барем привремено, буран развитак устанка у Црној Гори, како сматрају аутори Јован Марјановић, Перо Морача и Фрањо Туђман, са ко-

¹ Многи устаници са Вељег брда, доцнији партизани, напуштали су положаје не под утицајем пете колоне, него да „бар нешто спасу од уништења“, како вели сам Анђелић. Пета колона је у ствари долијевала уље на ватру.

јима се Анђелић у уводу свога чланка не слаже, а касније и даје довољно аргумената за још „оптрије“ закључке. Наравно, лишена је основе Туђманова тврдња да су окупаторске дивизије закочиле буран развитак устанка у Црној Гори усљед војнополитичких грешака црногорског руководства, мада су и грешке имале извјесног утицаја у одређеном периоду.

Не знам на основу чега аутор тврди да је тринаестојулски устанак трајао „не више од седам дана“. Устанак је почео 13. јула, Шавник је ослобођен 22, а Грахово 24. јула. Напад на Никшић је био припремљен за 27. јул. Припреме за напад на Пљевља вршене су и послје 27. јула. Период од 15. па све до краја јула јесте период великог устаничког полета у сјеверном дијелу Црне Горе.

Устанак (масовног карактера) је трајао више него двапут по 7 дана.

Аутор сматра да је непријатељска офанзива почела 17, односно 18. јула (у чланку фигурирају оба датума, стр. 218 — 18. јул, стр. 231 — 17. јул), а завршена 16. августа. Упућивање дијелова дивизије „Месина“, 14. јула, из Подгорице у циљу деблокаде Цетиња, фактички представља почетак непријатељске офанзиве. Италијанске дивизије су завршиле борбена дјејства прије 16. јула, иако су и наредних дана и недјеља изовдиле покрете.

У офанзиви су, сем знатно ослабљене „Месине“, учествовале дивизије: „Пустерија“, „Венеција“, „Таро“, „Пуље“, „Каћаторе деле Алпи“, друге мање јединице, као и разне специјалне јединице. Све окупаторске снаге могле би се прерачунати на више од шест дивизија, али не на преко 7 дивизија, како каже Анђелић.

Анђелић вели да су италијански империјалисти потцјењивали борбене квалитете црногорског народа. Сигурно је да су прецјењивали сепаратистичке тенденције у Црној Гори. Али нијесу они баш потцјењивали ни антисепаратистичке струје. То се добро види из извјештаја Мацоленија од јула 1941. године, у којима он говори да је у више махова обавјештавао Рим о „забрињавајућој“ ситуацији у Црној Гори. Не би се стога могла прихватити оцјена према којој испада да су Италијани, прије устанка изводили неке погрешне закључке о морално-политичком стању народа у Црној Гори. То исто важи и за оцјену сличних „закључака“ Нијемаца у Србији. Сам Мацолени у својим извјештајима демантује ауторова гледишта о италијанском потцјењивању утицаја КПЈ у Црној Гори. Анђелић вели да је „италијанска оријентација на мирну окупацију Црне Горе била у основи погрешна“. Напротив, таква оријентација је била и те како правилна, наравно са становишта италијанског фашистичког империјализма. Сам гроф Ђано, Мусолинијев министар спољних послова, пише да су му се веома свидјели планови око „поновне успоставе“ црногорске краљевине, јер би се на тај начин Црна Гора лакше одржала у покорности. Италијанска тактика у Црној Гори до 13. јула била

је и те како лукаво смишљена. Она је прилично учинила да у устанку узму учешћа претежно масе које су биле под утицајем Партије. Да су Италијани приммијенили до 13. јула неки оштар курс, сигурно је, да би број учесника у тринаестојулском устанку, иако импресиван, био већи.

Анђелић сматра да је Комунистичка партија у Црној Гори створила своју војску од краја маја до 13. јула 1941. Партија је ту војску стварала све од 1919. године. Да ју је створила за мјесец и по дана, онда би то било заиста „највеће чудо“. Није то било никакво чудо с обзиром на све оно што је претходило, у годинама уочи рата и раније, стварању ударних група, чије је чланство годинама чекало на револуцију, као што истуцала земља чека кишу или озебао човјек сунце. Сем тога, те ударне групе нијесу створане баш под носом окупаторских посада (окупатор није тако рећи ни завиривао у села гдје су припремане те групе), нити под неком баш будном пажњом како сматра Анђелић карабињерских и жандармеријских постаја (карабињери су били само у већим мјестима, а бивши југословенски жандарми, преузети од Италијана, нијесу се смјели ни живи чути). Сам Мацолени се жали да није имао на располагању довољно агената ОВРА-е (Мусолинијева тајна полиција), а још мање, у оно вријеме, домаћих шпијуна. (Колико је познато, италијанска окупаторска полиција није у вријеме капитулације добила никакве конкретне податке о комунистима у Црној Гори). Анђелић је у своме чланку, прецијенио и улогу ОВРА-е и домаћих шпијуна до 13. јула.

Аутор сматра да је одлука Мјесног комитета КПЈ Цетиње, на основу директиве коју је из ПК-а донио Н. Вучковић, да се не руше путеви и не прекида цивилни саобраћај, имала штетне посљедице приликом касније италијанске деблокаде Цетиња с подгоричког правца. Међутим, ствар не стоји тако. Директива да се не руше путеви повучена је на вријеме, 12. јула, па су цетињски герилци већ на дан 13. јула, кад су, иначе, почеле прве акције и прва рушења путева у Црној Гори, порушили колико су могли (тврде црногорске путеве није било лако рушити примитивним алатом ни тада ни касније) све путеве који воде из Цетиња у околна мјеста и обуставили цивилни саобраћај са Цетињем. Према томе, одлука на састанку у Цетињу, 10. јула, да се не руше путеви, није имала баш никаквих негативних посљедица.

Сматрам да је требало да аутор са више критичности прими изјаве неких италијанских официра, које су они давали на саслушањима пред нашим комисијама за испитивање ратних злочина. Тако је цитирао изјаву мајора Фера Ђованија, из дивизије „Венеција“, који је рекао да је као командант италијанског гарнизона у Лијевој Риједи добио, ваљда у току офанзиве, дакле августа 1941. године, циркуларно писмо с потписом Пирција Биролија, у коме се италијански војници подстрекавају на злочине. Међутим, ради се о штампаној брошурици са потписом Биролија, која је растурана пред трећу непријатељску офанзиву, 1942. године.

Наравно, текст је друкчији од оног који мајор Феро по сјећању наводи. Слично стоји и са изјавом резервног капетана Паникићија, такође из дивизије „Венеција“. Тај Паникићи, вјероватно да би избјегао одговорност, дао је једну сасвим произвољну изјаву, која је унесена и у Саопштење бр. 1-6 Државне комисије за испитивање злочина окупатора и његових помагача. Паникићи вели да је Пирцио Бироли, главни командант окупационих трупа Црне Горе, имао у јулу и августу 1941. године два батаљона из дивизије „Пустерија“, „Латизоне“ и „Таљаменто“ под својом непосредном командом. Ти батаљони су, вели Паникићи, попалили све куће и поубијали присутно становништво од Подгорице до Матешева. Аутор доноси ову изјаву без коментара и прима је као вјеродостојну. Међутим, није нимало вјероватно да су та два батаљона била непосредно везана за Биролија. Сигурно је да су њима командовали команданти пукова или командант пука (ако су били из једног пука). Над пуком је био командант дивизије „Пустерија“, генерал Еспозито; над овим командант 14. корпуса генерал Ментести, па тек онда Бироли. Сем тога, Италијани нијесу у офанзиви почетком августа 1941. године запалили све куће од Подгорице до Матешева, нити поубијали све присутно становништво. Они су тада на том сектору запалили неколико кућа и убили неколико лица.

У непријатељској офанзиви на ослобођену територију није учествовала, врло је вјероватно, дивизија „Марке“, која је у то вријеме била дислоцирана у Херцеговини. Анђелић сматра да је ова дивизија била ангажована у Црној Гори. Међутим, дијелови дивизије „Каћаторе деле Алпи“ деблокирали су гарнизон у Вилусима, а дијелови дивизије „Таро“ окупирали Грахово. Дијелови дивизије „Каћаторе деле Алпи“ долазили су у Пиву. Према томе, није вјероватно да је била ангажована и дивизија „Марке“. Истина, у заповијести генерала Биролија, италијанског команданта Трупа Албаније и 9. армије, од 15. јула, каже се да „већ учествују (у офанзиви — Б. Ј.) трупе дивизије „Марке“. Међутим, у то вријеме, 14. јула („учешће“ дивизије „Марке“, према Биролијевој заповијести, требало би да се односи на 14. јул), устанак још није био ни почео у дијеловима Црне Горе који се граниче са Херцеговином, па трупе дивизије „Марке“ нијесу могле ни учествовати у офанзиви. Касније, кад је почела офанзива, у рејонима који се граниче са Херцеговином, непријатељ није имао никакве потребе да ангажује и јединице дивизије „Марке“. Уосталом, из тога периода се располаже дневним извјештајима италијанске окупационе команде са бојишта у Црној Гори, у којима се нигдје не спомиње дивизија „Марке“.

Друг Анђелић каже да су 14. јула устаници овладали свим комуникацијама у барском и цетињском срезу. Међутим, тога дана под сљедеће комуникације на територији ова два среза биле под контролом окупатора: Скадар—Улцињ—Бар, Бар—Сутоморе—Петровац—Будва (устаници су 13. јула до увече контролисали

дио ове комуникације, од Мишића до Милочера), Котор—Његуши, Подгорица—Ријека Црнојевића (ова комуникација је 13. јула била под контролом устаника). На свим овим комуникацијама (сем пута Котор—Његуши) на дан 14. јула одвијао се веома жив саобраћај окупаторских јединица, па аутор није у праву кад каже да је и на овим путевима тога дана био укочен „цјелокупни војнички и цивилни транспорт“. На комуникацији Скадар—Улцињ—Бар—Сутоморе није било у јулу 1941. године никаквих диверзија (сем што је уништен један камион код Бара 13. јула), са комуникације Сутоморе—Петровац—Будва устаници су били припуњени да се повуку већ 13. јула увече. На путу Котор—Његуши није било јулских дана никаквих диверзија. Друмом Подгорица—Ријека Црнојевића кретала су се 14. јула два батаљона дивизије „Месина“, од којих је један сјутрадан страдао на Кошћелама.

Аутор сматра, на основу једне изјаве Пека Дапчевића, да је 14. јула из Подгорице пошао један ојачани батаљон из дивизије „Месина“, који је истог дана касно у ноћ стигао у Ријеку Црнојевића, гдје је оставио мање дјелове, а затим продужио ка Цетињу, да би 15. јула страдао на Кошћелама. Ја сам у својој књизи „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, на основу једног Мацолинијевог телеграма од 18. јула 1941. године, написао да су из Подгорице пошла два батаљона, од којих је један остављен у Ријеци Црнојевића. Тешко је примити мишљење Дапчевићево, односно Анђелићево, а ево зашто. Прво, ако је у Ријеци остављен само мањи дио италијанског батаљона, зар би побједници у боју на Кошћелама пропустили прилику да, користећи и огромно наоружање заплијењено у тој борби, поново ослободе Ријеку Црнојевића? Да је била у питању мања посада, сигурно је да би она била уништена. Друго, Анђелићево (односно Дапчевићево) мишљење је нарочито неприхватљиво због поменутог телеграма високог комесара Мацолинија у коме стоји: „Два (подвукао Б. Ј.) батаљона који дјелују на Ријеци опкољена су“.²

Не знам на основу чега Анђелић закључује да је италијанска моторизована колона, која је 14. јула ишла из Подгорице за Цетиње, имала у плану да за дана 14. јула стигне на Цетиње! Не располаже се никаквим документима који би потврдили једну такву слободну претпоставку.

Анђелић прима без резерве сасвим непровјерен податак о нападу више од 30.000 италијанских војника на Пиперски устанички батаљон, 18. до 20. јула, који је бранио положаје код Подгорице (Титоград), на Тријепчу, Дољанској главици и Вежешнику. Потпуно је искључено да је непријатељ могао имати толике снаге на овом малом сектору. Ту још нијесу биле комплетне италијанске дивизије (како сматра Анђелић). Он је, чак, сам цитирао изјаву италијанског мајора Ђованија Фера који каже да је 27. јула 1941, као командир чете у 83. пуку дивизије „Вене-

² Зборник, III/4, 396.

ција“, премјештен из Албаније у Подгорицу. Према томе дивизија „Венеција“ се прикупљала и 27. јула, дакле недјељу дана послје датума за који Анђелић тврди да је та дивизија дјејствовала комплетна, или готово комплетна, у рејону Подгорице.

Борбама око Подгорице до 20. јула несумњиво је извршено обезбјеђење напада на Даниловград, како наводи у своме чланку друг Анђелић. Али те борбе нијесу имале никаквог утицаја на операцију за ослобођење Колашина. Анђелић вели да је тешко замислити да би италијански гарнизон у Колашину пао у руке устаника да су устаници попустили у борбама од 18. до 20. јула око Подгорице. И да су попустили устаници код Подгорице, потпуно је сигурно да би Колашин и у том случају био ослобођен.

Није баш много сигурно да је је команда италијанског 14. армијског корпуса била приморана да два дана по отпочињању офанзиве, због низа значајних догађаја (ослобођење нових мјеста), како вели Анђелић, преиспита могућност својих јединица за брз продор кроз Црну Гору. Ми, заправо, не располажемо подацима о тадашњим конкретним плановима команде 14. корпуса, па стога не можемо рећи ни да је вршено преиспитивање нити да то није чињено. Непријатељ је имао око сто хиљада војника. Лак продор дивизије „Пустерија“ до Цетиња, управо кроз један од крајева чији је устанак, како сматра Анђелић, нарочито узнемирио команду 9. армије, није баш давао мјеста за неки песимизам команде 14. армијског корпуса.

Даниловградски устанички батаљони, који су ноћу 20/21. јула пребачени на Веље брдо, имали су задатак да учествују у нападу на Подгорицу, за који је вршила припреме устаничка Привремена врховна команда, а не да појачају отпор устаника на положајима код Подгорице (како вели Анђелић). Слиједићих дана у рејон Биоча стигла су и два колашинска устаничка батаљона, Доњоморачки и Колашинско-речински, такође са задатком да „учествују у нападу на Подгорицу“. Наравно, план устаничке Привремене врховне команде о нападу на Подгорицу био је сасвим нереалан.

Анђелић пише да су Италијани 21. и 22. јула очајнички покушавали да се пробију према Даниловграду. Међутим, борбе на том правцу су вођене само 21. јула, а сјутрадан је непријатељ без отпора продро у Даниловград.

Сва рушења комуникација у Црној Гори, у јулу 1941. године, била су сасвим мала тако да то није представљало готово никакву препреку за одлично опремљене инжињеријске јединице италијанске војске. Стога не стоји Анђелићева оцјена да су италијанске трупе послје 22. јула споро напредовале ка Никшићу, односно према Матешеву, због порушених мостова и путева.³ Не-

³ Уколико се нешто тако спомиње у неким италијанским извјештајима из тога времена, онда се искључиво ради о изговору пред главариима у Риму, који су, вјероватно, захтијевали још брже напредовање.

пријатељ је, очевидно, у јулско-августовској офанзиви примјенио тактику почесног тучења устаника. „Пустерија“, на примјер, најприје оперише између Скадарског језера и Јадранског мора. За то вријеме „Венеција“ се прикупља и чека у Подгорици. Затим обје крећу ка сјеверу Црне Горе. Ту је разлог њиховог „спорог“ напредовања на примјер спрема Матешеву, а не порушени путеви.

Рушење моста и путева на комуникацијама Подгорица — Никшић и Подгорица — Вјетарник није вршено и дању и ноћу од 17. до 23. јула, како вели Анђелић. На примјер, ноћу 23/24. јула стигао је камионима из Колашина на Биоче Доњоморачки устанички батаљон. Пут је био незнатно оштећен и само (на једном мјесту, што није представљало сметњу за пролаз камиона. На сектору Биоче — Подгорице пут такође није био много оштећен. То доказује и чињеница да је дивизија „Венеција“ са камионима на дан 31. јула несметано превалила ту дистанцу, уз само мања ометања од стране пиперских партизана. Италијани су на дан 22. јула пребацили велику моторизацију из Подгорице у Даниловград.

Љубо Анђелић цитира једну прокламацију Пирција Бироллија, коју је овај упутио, како је већ наведено, својим јединицама у Црној Гори пред трећу непријатељску офанзиву, крајем зиме или почетком прољећа 1942. године, тврдећи да је она била упућена дивизијама „Таро“ и „Месина“ у јулу 1941. године. Аутор се, у ствари, повео за произвољном изјавом једног италијанског официра.

Друг Анђелић истиче на једном мјесту да је дивизија „Месина“ била потпуно уништена („једна дивизија изгубљена“), а на другом мјесту говорио о учешћу те дивизије у јулско-августовској офанзиви. Црногорски устаници су у јулу и августу избацили из строја укупно око 4.800 италијанских војника и официра. Од тога броја је било убијено око 735 а рањено око 1.120. На „Месину“ отпада приближно по 75% сваке бројке. Та дивизија је имала око 12.000 војника. Од њих је било убијено око 550. Вјероватно је неки од рањеника умро или остао трајно неспособан. Али непријатељ, ипак, није из „Месине“ изгубио, трајно више од 10% цјелокупног састава. (Сви заробљеници су, сем црнокошуљаша, пуштени и дијелом и они учествују у офанзиви против устаника.)

Да ли су Италијани рачунали да ће за мање времена „рашчистити ситуацију“, како вели Анђелић, у цетињском и подгоричком срезу? У сваком случају, за то нијесу утрошили баш много времена. У цетињском срезу су то „рашчишћавање“ практично завршили већ 19. јула, а у подгоричком два дана касније. Ми можемо данас само претпостављати, без озбиљних аргумената — у недостатку докумената, да су они за ову или ону акцију били предвидјели мање времена.

Неприхватљива је ауторова тврдња да борбе од 24. јула до 2. августа „нигдје нијесу имале фронтални карактер“. Он из овог периода издваја италијанску офанзиву на Црмницу и борбе за одбрану ослобођене територије у андријевичком, беранском и бјелопољском срезу. У офанзиви на Црмницу није било борби (бој на Созини не треба доводити у вези са том офанзивом). Борбе за одбрану ослобођене територије у андријевичком, беранском и бјелопољском срезу имале су претежно фронталан карактер.

Из оперативне заповијести команданта италијанске дивизије „Таро“, генерала Педрацолија, од 21. јула 1941. године, јасно се види да је задатак ове дивизије био држање и чишћење праваца: Котор — Будва, Котор — Херцег-Нови — Груда, Котор — Рисан — Грахово и Котор — Чево. Дата је дислокација свих пукова који су тада били у саставу ове дивизије (207. и 208. пјешадијски пук и 164. легија „црних кошуља“).⁴

Из ове заповијести је евидентно:

прво, да батаљон из 208. пука који је 20. јула поражен на Созини није имао задатак да продире у Црмницу (како сматра Анђелић), већ се радило о бочном осигурању колона дивизије „Таро“ које су се хитно пребацивале у Боку Которску; тај батаљон није имао задатак да се споји са дијеловима „Пустерије“ у Вирпазару (како је написао Анђелић). Ово потврђују и сви доцнији дневни извјештаји дивизије „Таро“;⁵

друго, пораз италијанског батаљона на Созини није проузроковао одлагање офанзиве на Црмницу за 10 дана (како вели Анђелић), јер дивизија „Таро“, у чијем је саставу био тај батаљон, није била уопште предвиђена за офанзиву на Црмницу;

треће, у офанзиви на Црмници није учествовао ниједан водник из дивизије „Таро“, док Анђелић сматра да је учествовала читава та дивизија! То демантују аутентични документи из италијанска архива.⁶

Да ли су Италијани одлагали офанзиву на Црмницу или нијесу, не може се поуздано рећи. Претпоставка о одлагању те офанзиве нема потврде ни у једном документу. Постоји документ у којем се говори о „чишћењу“ просторије између Скадарског језера и Јадранског мора од стране „Пустерије“.⁷ Зашто је „Пустерија“ последице продора у Цетиње и Вирпазар направила предах, може се само нагађати. Можда је чекала док је не замијени „Месина“ на Цетињу, која ступа у акцију „чишћења“ у рејону Цетиња управо у исто вријеме кад „Пустерија“ упада у Црмницу. Требало је држати чврсто Цетиње и вјероватно бити спреман за евентуалну интервенцију према важном чворишту Подгорици, гдје се прикупљала „Венеција“.

Зборник, III/4, 398 и 401.

⁵ Исто, 404, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 414 и 415.

⁶ Исто.

⁷ Исто, 412.

Анђелић пише да су Италијани имали на Созини у предњем дијелу артиљерију и минобацаче. Он сматра да је то требало да „психички шокира устанике“. Италијани нијесу нападали на Созини никаква утврђења. С обзиром на домет артиљерије и бацача, како и с обзиром да су та оруђа преносиле мазге, сигурно је да се она нијесу могла наћи у предњем реду. То тим прије што је до борбе дошло у сусрету, како каже и сам Анђелић. Топови и бацачи, па и митраљези, нијесу ту могли бити никако напријед.

Да ли је у борби на Созини учествовало баш цијело мушко становништво из Глухог Дола, како тврди Анђелић? Да ли и дјеца? Колико је познато, не. Анђелић, позивајући се на мемоарску грађу, пише да су и жене из Глухог Дола јуришале на Италијане са сјекирама и косијерима. То је, ипак, претјерано. Оне су доносиле воду и храну на положаје. У тринаестојулском устанку није учествовала готово ниједна жена, сем малог броја болничарки. Тек касније црногорске омладинке ступају масовно у партизане, што је у ствари било прво масовно учешће југословенских жена у оружаном борби.

Не може се прихватити гледиште да је пета колона ликвидирала устанак у Црмници.⁸ Устанак није био никада ликвидан у Црмници, па ни тада, кад се готово пола чланова црмничке партијске организације, заједно с народом, предало непријатељу. Остали су непредати комунисти, убрзо се формирају поново герилски одреди а затим партизанска чета и батаљон, један од најбољих на територији Црне Горе.

Не може се једнострано гледати на предају једног брoja чланова КПЈ у Црмници, укључујући и секретара Мјесног комитета Николу Никића. Аутор ту његову одлуку тумачи колебањем. Друг Никић је знао да ће сигурно бити стријељан, па ипак се предао. Он је, изгледа, одлучио да се преда, на бази погрешне процјене ситуације, упоређујући је са оном у Русији послје неуспјеха револуције 1905. године, кад су бољшевици одлучили да иду с радницима у прогонство. Не би се могло рећи да се Никић колебао. Он је своју предају мотивисао спасавањем угледа Партије. Код већине предатих комуниста радило се више о несналажењу а мање о колебању. Предаји је свакако, допринијела и погрешна директива Покрајинског комитета и делегата ЦК КПЈ од 17. јула, која је предвиђала „легализацију“ некомпромитованих другова.

Дивизија „Пустерија“ није колико је познато, наилазила на отпор при чишћењу Црмнице, док аутор на више мјеста говори о борбама у Црмници. Држање црмничких комуниста и осталих устаника у току офанзиве било је у складу са другом погрешном директивом ПК и делегата ЦК КПЈ.

⁸ Колико оваква формулација одудара од критике, у уводном дијелу чланка, аутора који су писали о „осипању устанка“ и сл.

Не стоји Анђелићева тврдња да дивизија „Месина“ није учествовала у офанзиви сем код Подгорице. У телеграму италијанског министарства спољних послова гувернеру Далмације, од 2. августа 1941. године, у коме се износи ситуација у Црној Гори у 12 часова 31. јула, каже се, између осталог, и ово:

„У току чишћења у рејону Мајстори југозападно од Цетиња дивизија „Месина“ пронашла је у свакој кући муницију и бомбе. Насеље је сравњено са земљом, а три устаника су стријељана“. У извјештају италијанске Врховне команде о стању у Црној Гори на дан 7. августа пише, између осталог: „Дивизија „Месина“ наставља са чишћењем у зони Цетиње“; а у извјештају за сјутрадан стоји: „... дивизије „Таро“ и „Месина“ настављају акцију чишћења одговарајућих зона“. У извјештају за 10. август пише: „Дивизија „Месина“ у току чишћења стријељала је три устаника...“⁹

Аутор наводи да 26. јул представља значајан датум у одбрани ослобођене територије андријевичког среза: тога дана је донијета одлука о чишћењу Чакора и Плава од непријатељских снага. Анђелић сматра да та одлука није „водила ничему и била је у основи нереална“, јер је донијета на основу „једне слабе процјене“ својих и непријатељских могућности и уз то су јединицама руководили реакционарни официри, касније истакнути квислинзи. Било како било, али на основу одлуке од 26. јула, устаници су извршили напад на непријатеља и очистили Чакор. Неколико граната испалених на Плав проузроковале су безглаво бјежање плавских квислиншких јединица из Плава. Устаници су 27. јула поново ослободили територију коју су били очистили 10 дана раније, а коју су били дјелимично изгубили упадом албанско-муслиманских квислиншких јединица. У устаничком противнападу непријатељу су нанијети губици. Тешко би се, стога, могло прихватити гледиште да је одлука о противнападу, донијета 26. јула, била нереална и нецјелисходна, без обзира на то што су устаници поново ослобођену територију држали свега неколико дана. Истина, један напад на Плав, у оно вријеме, не би био политички оправдан, с обзиром на распаљене шовинистичке страсти послје злочина албанско-муслиманских квислиншких група у рејону Плава.

Друг Анђелић помиње петоколонашку диверзију у Колашину, 30. јула. Он је донио и опширан цитат из саопштења устаничке Привремене врховне команде ПВК), које непотпуно објашњава цио случај. Прво, у саопштењу ПВК каже се да је „одлучно“ одбијено да се заробљени италијански официри уступе петоколонашкој групи из колашинско-речинске општине. Међутим, наредних дана ПВК је (односно њен делегат за везу с народом Милован Ђилас) предала официре петоколонашима. Друго, у прогласу ПВК вели се да су устаници могли разјурити наоружању

⁹ Зборник, III/4, 412, 421, 422, 423.

петоколонашку групу која је била блокирала ослобођени Колашин. Међутим, једна ојачана чета Доњоморачког устаничког батаљона, која је хитно пребачена са Рашкова гумна, за тили час је разјурила и изапсовала наоружане реакционаре не разоружавши их (колико стрпљења!).

Не бисмо се могли сложити са Анђелићевим гледиштем, према којем је „Венеција“ чекала у Подгорици 9 дана, док пета колона и квислиншке формације на њеном сектору не растроје устаничку позадину. На сектору дивизије „Венеција“ још није било никаквих квислиншких формација. Оне су, дијелови албанске квислиншке групе „Скендербег“, први пут употријебљене против устаника, у зони дјејства „Венеције“, 4. августа, у рејону Рашкова гумна. Дивизија „Венеција“, видјели смо, прикупљала се у Подгорици барем до 27. јула. Кад се цијела прикупила, онда је, заједно с „Пустеријом“ кренула.

Друг Анђелић вели да је оперативни штаб дурмиторских устаника на планини Ивици наредио својим батаљонима да се разиђу кућама. Људству је саопштено да се неће и не може пружати даљи фронталан отпор непријатељу. Наравно, људи из Језера и Шаранаца, у ствари на правцу непријатељског удара, нијесу могли ни помишљати да се враћају кућама. Гро људства из дурмиторских устаничких батаљона повукао се у планине, од чијег су најбољег језгра организовани ускоро герилски одреди. Разумије се, немогућно је сагласити се са Анђелићем који хвали одлуку руководства дурмиторских устаника као „умјешно прилагођавање“ конкретной ситуацији, при чему има у виду распуштање људства кућама. Потпуно је сигурно да дурмиторски устанички батаљони нијесу могли пружити фронталан отпор крупним снагама из дивизије „Каћаторе деле Алпи“. Али, нема никакве сумње у то да је дурмиторско руководство могло (и требало) донијети и бољу одлуку: од чланова КПЈ и симпатизера образovati герилске одреде (или једну од двије чете), који би још одмах могли дјејствовати, на партизанске начин, против мањих непријатељских дијелова.

Друг Анђелић са двије-три реченице закључује да прва оцјена тринаестојулског устанка дата на Покрајинском савјетовању, 8. августа (он погрешно вели: на састанку ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак), није била „толико погрешна колико непотпуна“. Анђелић каже да кривица ПК „није у томе што није дао правилну оцјену устанка, што је било немогуће“, него што је у анализама истицао само „оно најгоре“, а успјехе је занемаривао. Ако ПК и делегат ЦК КПЈ једнострано оцјењују устанак, онда је то, свакако, неисправна оцјена устанка.

Озбиљнија анализа резолуције Покрајинског савјетовања од 8. августа 1941. и писма делегата ЦК КПЈ неће довести никога у сумњу да је на том савјетовању устанак погрешно оцијењен. (Аутор сам каже да је савјетовање одржано под „мрачном сјенком политичког филозофирања делегата ЦК КПЈ“.) ЦК КПЈ је,

као што је познато, наредио да се повуку резолуција Савјетовања и писмо делегата ЦК КПЈ, као погрешни. То је било мјесец-два послје устанка, односно прије 20 година. Вријеме, тај неумитни судија, дало је за право Централном комитету: од оцјена тринаестојулског устанка у резолуцији Савјетовања и у Ђиласовом писму није остало ништа.

Анђелић даје и суд о досадашњим оцјенама трију директива Покрајинског комитета КПЈ и делегата ЦК КПЈ из јула 1941. године (10. јула: герилске акције; 17. јула: борбе искључиво у герилским оквирима — демобилизација устаника; 18. јула: општенародни устанак). Он каже да је „до сада . . . много писано“ (што не стоји) о тим директивама. Вели да им је на Савјетовању од 8. августа поклоњена велика пажња. Анђелић сматра да су „лавирања, ломови и почињене грешке“ у устанку, у досадашњим писањима о тим директивама, сматрани као резултат погрешности самих директива. Анђелић закључује да таква гледишта није тешко ревидирати.“ Ипак, партијска директива је, у оно вријеме, била највиши закон за сваког комунисту. Свака директива је безрезервно спровођена. То, практично значи да је једна погрешна директива могла имати и те како штетних посљедица. Тако је било у јулу 1941. године, а и прије рата.

Није познато да је ма ко до сада сматрао да су све наведене директиве биле погрешне. У својој књизи „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“ ја сам их све три анализирао.

За прву сам написао да је била непотпуна. Уосталом, то ми није било тешко утврдити. Познато је да су другови Тито и Милутиновић, послје је проширене сједнице Политбироа ЦК КПЈ од 4/5. јула, након добијених информација о ситуацији у Црној Гори, измијенили директиву од 4/5. јула у односу на Црну Гору и донијели одлуку да се у тој земљи дигне општенародни устанак.¹⁰ За другу директиву сам рекао да је била потпуно погрешна. Анђелић не даје оцјену ове директиве, премда су је одбацили сви црногорски комунисти и огромна већина устаника чим је била саопштена. Али, Анђелић покушава доказати да та директива „није имала нити је могла имати неки нарочити утицај на догађаје у устанку“, зато што је веома кратко вријеме била на снази. Не треба заборављати да су курири ПК, који су носили ту директиву, добили задатак да је успутно усмено саопштавају одредима!

Анђелић најприје каже да директива ПК и делегата ЦК КПЈ од 17. јула није имала никаквог утицаја у срезу цетињском. Да би то доказао, он тврди да су се цеклински одреди организовано извукли из захвата дивизије „Пустерија“, 17. и 18. јула. Он се, чак, чуди што досад нико није уочио то „мајсторско извла-

¹⁰ Занимљиво је да у дијелу чланка у коме даје осврт на писање о директивама ЦК КПЈ, Анђелић оцјењује прву директиву ПК онако како је она оцијењена у мојој књизи, док је негде на почетку чланка, видјели смо, дао најпозитивније мишљење о тој истој директиви.

чење“ цеклинских одреда из борби 17. и 18. јула. Али то није било ни мајсторско ни организовано извлачење. Оно није било такво не због тога што цеклински комунисти нијесу били у стању да тако нешто изведу, већ усљед дјејства те друге директиве ПК и делегата ЦК КПЈ. Ево што о томе каже нико други до Мјесни комитет КПЈ Цетиње у своме извјештају истоименом Окружном комитету, од краја јула 1941. године:

„...Код таквог моралног стања одреда (односи се на посљедице петоколонашке пропаганде послје паљевине села Друшића и Рваша, 14. јула — Б. Ј.) на положајима дошао је у петак 18. јула око 7 сати послје подне један курир послат од одреда из Доњег Цеклина са извјештајем да иде пјешке од Подгорице једна велика колона италијанске војске и да постоји наређење да се ова колона не напада. Ова се вијест брзо проносила од одреда до одреда с десне стране пута Рваши — Ријека Црнојевића — Цетиње. Како је гдје стизала одреди су се повлачили са положаја и разбијали се. Исто се десило и са одредима с друге стране пута, затим са одредима Цетиње — Будва и напoкон са одредима Цетиње — Котор. Првобитно смо мислили да ово није партијска директива и сва наша настојања да задржимо на положајима и у борби одреде на линији Добрска Плоча — Цетиње — Кошарице, на сектору гдје смо се ми налазили, нијесу успјела. Тек након неколико дана сазнали смо да се ради о партијској директиви. . .“ (Подвукао — Б. Ј.). Затим се у извјештају каже да је МК већ сјутрадан наредио да се поново организују герилски одреди.¹¹

Дакле, очевидно је да сам Мјесни комитет КПЈ Цетиње из јула 1941. године не прихвата Анђелићево гледиште према којем би „много правилније било прихватити мишљење“ да су се цеклински одреди организовано извукли из захвата непријатеља него да су то учинили неорганизовано и на основу директиве ПК. Такав свој став аутор заснива на погрешној претпоставци да је „Пустерија“ кренула из Подгорице 17. јула и да је већ сјутрадан изјутра била у Горњем Цеклину а да је ПК своју другу директиву донио 17. јула (што је тачно), на основу чега је извео погрешан закључак да је „Пустерија“ стигла у Цеклин прије друге директиве. Уз то Анђелић истиче да су цеклински герилски одреди били дисциплиноване и организоване јединице, на које није могла утицати једна погрешна директива ПК. Међутим, из извјештаја Мјесног комитета КПЈ Цетиње види се да је дивизија „Пустерија“ била 18. јула на путу од Подгорице за Ријеку Црнојевића. Напуштање положаја у Цеклину извршено је 18. јула увече, управо некако у исто вријеме кад су, опет на основу те погрешне директиве, напуштени положаји око Колашина. Извјештај цетињског Мјесног комитета јасно говори о негативним посљедицама директиве од 17. јула на терену среза цетињског.

¹¹ Зборник, III/1, 29.

Анђелић сматра грешке Мјесног комитета КПЈ Бар у току офанзиве немају никакве везе са директивом ПК. Он сматра да трагичним догађајима у Црмници не треба тражити узрок у штедном утицају „ове или оне директиве“ ПК-а и „њиховом сукобљавању“, већ једино у простом разлогу што је „устанак у Црмници угушен најбруталнијом војничком силом“. Он каже, с правом, да црмнички устаници нијесу могли војнички ништа више учинити него што су учинили.

Аутор није, очевидно, простудирао већ цитирани извјештај Мјесног комитета КПЈ Цетиње, који даје и извјестан кључ за свестраније сагледавање догађаја у Црмници. У извјештају МК се вели да је 20. јула ујутру у МК КПЈ Цетиње дошла нова директива ПК за ОК КПЈ Цетиње о „претварању герилских акција у герилски рат“. Јасно је да се радило о трећој директиви ПК и делегата ЦК КПЈ. Ова директива је уручена секретару ОК КПЈ Цетиње тек 24. јула, како стоји у извјештају МК. Она се није могла, иначе примијенити на територији Окружног комитета КПЈ Цетиње. Али, у међувремену је друга директива већ учинила своје. Потпуно је сигурно да је савјетовање црмничких и других барских комуниста на Илином брду одржано на основу друге директиве: одлуке тога савјетовања су сасвим у духу те директиве. Из тога треба закључити да ОК КПЈ Цетиње није успио благовремено пренијети Мјесном комитету КПЈ Бар трећу директиву ПК и делегата ЦК КПЈ, јер су тада јаке непријатељске снаге држале рејон гдје је било сједиште ОК (Љуботињ), што је проузроковало прекид веза са МК КПЈ Бар, а то потврђују и преживјели чланови тадашњег барског Мјесног комитета (Блажо Љутица и Михаило Добрковић). Да је та директива била пренијета, на Илином брду би биле донијете друкчије одлуке и врло је вјероватно да се у Црмници не би догодило баш оно што се догодило, без обзира на снагу непријатеља. (Ријечком нахијом није прошло ништа мање непријатељских војника него црмничком, али је у Цеклин и Љуботињ у дванаестом часу стигла трећа директива ПК и делегата ЦК КПЈ, која је, ипак, спасла ситуацију, иначе није искључено да би се у противном, и ту могло догодити оно што се десило у Црмници). Тешко је рећи да је друга директива главни узрок догађаја у Црмници, али да је она онаквом току ствари знатно допринијела, у то не би требало сумњати. Под утицајем те директиве „легализовали“ су се многи устаници и у Љуботињу, што је довело до масовне интернације. Не треба заборавити оно што пише у извјештају Мјесног комитета: трећа директива пренијета је секретару ОК КПЈ Цетиње, који се налазио на терену Љуботиња, тек 24. јула, а у међувремену је дошло до „легализације“ многих устаника у Љуботињу, на основу друге директиве.

Погрешна директива ПК и делегата ЦК КПЈ имала је крућних негативних посљедица и у срезу колашинском: оvdје су се устаници повукли из града у коме се италијански гарнизон већ

био предао, што је изазвало огорчене критике на рачун комуниста, а кад је дошла директива о општем устанку у њему је узело учешћа знатно мање људи него што их је било онога дана кад је стигла погрешна директива.

Не треба искључити утицај друге директиве и на припреме за напад на Никшић. Она је могла проузроковати привремени прекид тих припрема, што је, у крајњој линији, спасло никшићки окупаторски гарнизон.

Нико није, колико је познато, тврдио да је погрешна директива ПК и делегата ЦК КПЈ донијета због тога што су делегат и неки чланови ПК били импресионирани репресалијама које је извршила „Пустерија“, како пише Анђелић, што се одиграло, зна се, после те погрешне директиве. Ја сам у својој поменутој књизи навео да су и дијелови „Месине“ приликом продора у Ријеку Црнојевића, 14. јула извршиле репресалије у Доњем Цеклину. Вијести о томе, што је добро познато, дошле су и у ПК. На те репресалије односи се моја претпоставка (у књизи стоји: „изгледа“) да су вијести о њима оставиле такав утисак нарочито на делегата ЦК КПЈ да су могле утицати на доношење друге, погрешне директиве. Шта би, иначе, друго могло понукати делегата ЦК КПЈ (који је, зна се, водио главну ријеч) и неке присутне чланове ПК да донесу једну такву директиву? Сигурно, ама баш ништа.

Друг Анђелић хоће, без стварних доказа, да докаже да у јулу и августу 1941. године устаници у Црној Гори нијесу имали нигдје чврстих фронтана. Он каже да су ти фронтани били толико „омекшани“ да се практично радило претежно о маневарској одбрани „која се попут лавине преливала из одбране у напад и из напада у одбрану“. Он је као „најбољу потврду“ за ово навео борбе беранских устаничких батаљона против квислиншких јединица. Он налази да је фронт у андријевичком срезу био „омекшан“ гипком тактиком. А да ли је фронт на Вељем брду био „омекшан“?

Није познато да су у било којем досадашњем раду о тринаестојулском устанку критиковани фронтани у бјелопољском, беранском и андријевичком срезу, који су били нужни. Наравно, Анђелић је исувише уљепшао устаничку тактику на тим фронтанима тврдећи да се радило о наизменичном синхронизованом преливању из одбране у напад, и обратно. За такву тактику устанички батаљони нијесу били способни. Да такве тактике није било на тим фронтанима потврђују и чињенице што је сваки напад непријатеља изазивао велике погресе у устаничким јединицама и што ниједно повлачење по правилу није било много организовано. У свим нападима, пак, устаничке јединице су, за цијело, биле врло ефикасне.

Љубо Анђелић сматра да је моје гледиште, изнијето у књизи „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, о вјеровању ПК и делегата ЦК КПЈ у могућност „дефинитивног“ ослобођења Црне Горе у устанку, „крајње... произвољно и као такво неодрживо“.

Да ли је баш тако?

Другови Тито и Кардељ у познатом писму ПК за Црну Гору, од 10. новембра 1941. године, на основу анализа материјала са Савјетовања од 8. августа, и, свакако, на основу усмених извјештаја делегата ЦК КПЈ Милована Ђиласа и Митра Бакића, који су се у то вријеме били вратили из Црне Горе, кажу да је црногорско руководство имало „погрешну перспективу у погледу развојта устанка“. (Мисли се, свакако, на могућност много дужег трајања општег устанка). „Ми не тврдимо“ — веле другови Тито и Кардељ — „да је код вас немогућа брза побједа устанка на читавој територији, али нипошто није сигурно да ли ћете ви бити у стању стално да држите читав тај териториј“. Другови Тито и Кардељ упозоравају ПК да народу треба дати јасну перспективу борбе која „можда неће бити кратка него дуготрајна и тешка, која ће тражити стално мењање и тактике и територија, и средстава, и облика ратовања“.¹²

Фронт код Подгорице, 21. јула образован је на основу тадашње концепције ПВК, односно делегата ЦК КПЈ и ПК, о могућности дефинитивног ослобођења Црне Горе. ПВК је, чак, припремала напад на Подгорицу. Код свих или готово свих црногорских комуниста било је, у јеку јулске устаничке плиме, распрострањено увјерење да ће се рат између СССР и Хитлерове Њемачке веома брзо завршити тријумфом Црвене армије и да је Црна Гора „дефинитивно“ ослобођена.

Слична гледишта о могућности „дефинитивног“ ослобођења Црне Горе налазимо код руководства НОП-а Црне Горе и у јесен 1941. године. Покрајински комитет у писму окружним и мјесним комитетима, од 26. октобра 1941. године, говори о повољним условима за „устанак (општи — Б. Ј.) црногорског народа и његово ослобођење испод фашистичког јарма“, и о „отвореној перспективи оружаног устанка“. Истог дана, орган Главног штаба за Црну Гору, „Саопштење“, пише да сазријевају услови да се „окупатор јединственом борбом читавог народа истјера из земље, и да му се више не дозволи повратак“. У писму Главног штаба Врховном штабу, 26. новембра 1941, у вези са нападом на Пљевља каже се да би се чишћењем Санџака (у успјех тога подухвата, наравно, Главни штаб не сумња), створили услови за ослобођење готово читаве Црне Горе. Та ослобођена територија имала би „лако одрживе границе“, које би било могућно „лако“ бранити и то „малим снагама“.¹³

Очевидно је да друг Анђелић није у праву.

Нијесу само мјесни комитети (како пише Анђелић) потцијенили утицај буржоаске реакције у Црној Гори. То су учинили и ПК и окружни комитети, и то не само у јулу 1941. године него и касније, све тамо негдје до прољећа 1942. године.

¹² Исто, 227 и 229.

¹³ Исто, 71, 78, 79, 80, 193.

Љубо Анђелић није у праву кад готово априори одбацује критику грешака руководства тринаестојулског устанка, а ради се о критици не из ове перспективе, већ из оне, тадашње. Тој критици се не може ни данас, послје пуне двије деценије, готово ништа ни одузети ни додати. Она, наравно, не умањује ни за јоту огроман, историјски значај тринаестојулског устанка.

Друг Анђелић се на неколико мјеста у своме чланку позвао на моју књигу „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“. Али, он је из те књиге узео још података, за које није навео поријекло.

НЕКЕ НАПОМЕНЕ УЗ ПРИКАЗ КЊИГЕ „ЦРНА ГОРА У НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ“

Друг Гојко Вукмановић је у „Историјским записима“, бр. 1 за 1961. годину, објавио приказ моје књиге „Црна Гора у народно-ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији“.

Чини ми се да је неопходно да се осврнем на извјесне његове констатације, а искључиво ради што правилнијег сагледавања неких догађаја у Црној Гори у првој години рата.

Вукмановић вели да ја поричем постојање елемената стижијности и спонтаности у тринаестојулском устанку. Он, сем осталог, каже: „Аутор одбацује постојање елемената спонтаности у јулском устанку (стр. 266). .“ (Подвукао Б. Ј.)

У поглављу „Историјско мјесто тринаестојулског устанка“ дао сам оцјену 13-ог јула. Пошто сам говорио о специфичностима тринаестојулског устанка и његовом укупном билансу, посебно сам га анализирао на тему: „Организованост устанка“. У томе поглављу најприје подвлачим потпуно организован карактер припрема за устанак. Ако су припреме организоване, онда и устанак мора имати сличан карактер. Затим говорим о организованом карактеру првих акција. Кажем, даље, да су напади на градове извршени углавном *организовано*, истичући да је због брзе употребе тек формираних устаничких јединица било *сасвим неизбјегљивих и појмљивих пропуста*. Потом напомињем да је у устаничким јединицама *владала релативно добра дисциплина* јер је њихово људство *највећим дијелом* било политички припремљено за устанак. Помињем организацију власти на ослобођеној територији и начин исхране јединица. Затим пишем о реду на ослобођеној територији, не заборављајући мање *шовинистичке испаде* разних реакционарних елемената. Изнио сам и приближно процентуално учешће народа у устанку.

На стр. 266 моје књиге, затим пише: „Они крајеви (племена) у којима није било масовног устанка били су по борбености и доприносу у прошлим црногорским ратовима били равни онима гдје је устанак био врло масован. Сјећање на традиционалне везе са словенском Русијом живјело је у свим крајевима, једнако у